

Πρακτικά
του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών
της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)
Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006

Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα
στην εποχή του Διαφωτισμού
και στον εικοστό αιώνα

Τόμος Α'

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ελληνικά Γράμματα
Αθήνα 2007

Βασίλης Νιτσιάκος

Οι Βλάχοι της Ελλάδας: Εθνική ένταξη και πολιτισμική αφομοίωση

«Στον πρώιμο δέκατο ένατο αιώνα οι διαφορετικές γλωσσικές ομάδες ανάμεσα στους Ορθόδοξους της περιοχής επιδείκνυαν σημαντική αλληλεγγύη. Καθώς το βασισμένο στη γλώσσα εθνικιστικό πρόγραμμα διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη με τη συνακόλουθη προσπάθεια να αναστηθούν προηγούμενα βασίλεια ως έθνη-κράτη, σοβαρή σύγκρουση προέκυψε με τους ετερόφωνους Ορθόδοξους οι οποίοι απέρριπταν την αφομοίωση. Η περιοχή με την οξύτερη αντιπαράθεση ήταν η Μακεδονία. Εδώ, οι περισσότεροι Βλάχοι, που αποκαλούσαν τους εαυτούς τους «Αρομούνοι» [Aroumanoί (sic)] και μοιράζονταν το Ρωμαϊκό υπόβαθρο και τις εμπορικές κλίσεις με πολλούς ελληνόφωνους, προτίμησαν το ελληνικό κράτος από τις εναλλακτικές προς αυτό λύσεις. Παρ'όλα αυτά, ωστόσο, μερικοί προσελκύστηκαν από τη γλωσσική συγγένεια με τη Ρουμανία, παρά τη γεωγραφική απόσταση...». Αυτά, μεταξύ άλλων, αναφέρει ο C. Carras στο άρθρο του «Greek identity: A long view», που συμπεριλαμβάνεται στο συλλογικό τόμο *Balkan Identities* που εξέδωσε πρόσφατα η M. Todorova¹.

Είναι πράγματι αληθές ότι με την αποσύνθεση της πολυ-εθνοτικής οθωμανικής αυτοκρατορίας και την εξάπλωση του νεωτερικού εθνικού φαινομένου στη Βαλκανική η αναζήτηση διαφοροποιητικών παραγόντων ανάμεσα στις ορθόδοξες εθνοτικές ομάδες, που προηγουμένως ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό με βάση το σύστημα των *millet*, επικεντρώθηκε κυρίως στη γλώσσα, που ήταν άλλωστε σχετικά ασφαλές «αντικειμενικό» κριτήριο αλλά και πρόσφορο για ταξινομήσεις στο πλαίσιο του γενικού εθνικού προγράμματος· αυτό έτσι κι αλλιώς, άλλωστε, στηρίχτηκε αρκετά στο «γλωσσικό εθνικισμό». Η προσπάθεια της ελληνικής πλευράς να συντηρήσει την ταύτιση του ελληνισμού με την ορθοδοξία², εκτός από τις εθνικές αποσχιστικές εκκλησιαστικές κινήσεις των άλλων βαλκανικών εκκλησιών από το «ελληνίζον» Οικουμενικό Πατριαρχείο, προκάλεσε και άλλου είδους αντιδράσεις

1. Costa Carras, «Greek identity: A long view», στο Maria Todorova (ed.), *Balkan identities. Nation and memory*, Hurst & Company, London 2004, σ. 294-326, σ. 320.

2. Για το γενικότερο ζήτημα της σχέσης ορθοδοξίας και έθνους βλ. Παρ. Ματάλας, *Έθνος και ορθοδοξία*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2002.

εθνοτήτων, που ανέπτυξαν το δικό τους ξεχωριστό εθνικό κίνημα με απώτερο σκοπό τη συγκρότηση εθνικού κράτους. Αυτό συνέβη με τις περισσότερες εθνοτικές ομάδες, οι οποίες ανέπτυξαν κατά έναν στερεότυπο τρόπο τις εθνικές τους αφηγήσεις με άξονα το δόγμα της «εθνικής αφύπνισης ή αναγέννησης», στο πλαίσιο των οποίων η καλλιέργεια μιας ενιαίας εθνικής γλώσσας και μιας εθνικής λογοτεχνίας αποτέλεσε βασική μέριμνα.³

Οι Βλάχοι μέσα στο πλαίσιο αυτών των διεργασιών παρουσιάζουν μια πολύ ενδιαφέρουσα απόκλιση. Αν δεχτούμε το εξελικτικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο στη νεότερη εποχή με την ανάπτυξη των εθνικών ιδεωδών προηγούμενες εθνοτικές ομάδες διεκδικούν τη μετεξέλιξή τους σε εθνικές μέσω της συγκρότησης εθνικού κράτους, αυτό στην περίπτωση των Βλάχων δεν συνέβη ποτέ. Η συζήτηση για το πώς και γιατί αυτής της ιστορίας είναι μεγάλη και δύσκολη, τόσο που θα ήταν αφελές να πιστεύαμε ότι θα μπορούσαμε να καταπιαστούμε μαζί της στο πλαίσιο μιας ανακοίνωσης.

Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, να εξετάσουμε τις πολιτισμικές διαστάσεις της ένταξης των Βλάχων του ελλαδικού χώρου στο ελληνικό έθνος-κράτος και της συνακόλουθης σταδιακής αφομοίωσής τους. Θεωρητικά προσεγγίζουμε το ζήτημα από την οπτική γωνία της κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, υιοθετώντας μια ολιστική αντιμετώπιση, η οποία, απορρίπτοντας την ουσιοκρατική θεωρία, στέκεται παράλληλα κριτικά και σε οποιονδήποτε εκλεκτικισμό αλλά και στις μονομερείς θεωρήσεις του εθνικού και εθνοτικού φαινομένου.⁴ Ακόμα, η προσέγγισή μας προσπαθεί να υπερβεί τις αδυναμίες του εξελικτικού σχήματος, που αντιμετωπίζει τον εθνοτισμό σαν μια προηγούμενη του εθνικισμού ιστορική πραγματικότητα, υιοθετώντας τις απόψεις ενός διαλεκτικού ιστορικού δομισμού, σύμφωνα με τις οποίες απορρίπτεται μαζί με τη γραμμική θεώρηση και η υιοθέτηση ενός μο-

3. Βλ. γενικά Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκης, Αθήνα 2001 (αγγλική έκδοση 2000)· Γεώργιος-Στυλιανός Ν. Πρεβελάκης, *Τα Βαλκάνια. Πολιτισμοί και γεωπολιτική*, Libro, Αθήνα 2001 (γαλλική έκδοση 1994)· Maria Todorova (ed.), *Balkan identities. Nation and memory*, Hurst & Company, London 2004 και Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (εισ.- επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, σ. 53-131.

4. Βλ. J. R. Llobera, «Nationalism: Some methodological issues», *Journal of Anthropological Society of Oxford*, XVIII/1 (1987), σ. 13-25 και «Catalan national identity: the dialectics of past and present», στο E. Tonkin – M. McDonald – M. Chapman (eds), *History and ethnicity*, Routledge, London 1989, σ. 247-61. Βλ. επίσης το κλασικό κείμενο-εισαγωγή του F. Barth στο βιβλίο F. Barth (ed.), *Ethnic groups and boundaries*, Universitetsforlaget, Oslo 1969, σ. 9-38.

νομερούς ντετερμινισμού, που αποδίδει την όποια ιστορική εξέλιξη στην καθοριστική επίδραση του ενός ή του άλλου παράγοντα. Με αυτή την κριτική θεωρητική τοποθέτηση το εθνοτικό φαινόμενο μπορεί να προκύψει μέσα από την ίδια τη διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους και να μην προηγείται αυτού.⁵

Αυτά ως προς την έννοια της εθνοτικής ταυτότητας. Ως προς αυτή της πολιτισμικής ταυτότητας ή της πολιτισμικής «παράδοσης» μιας ιδιαίτερης ομάδας που εντάσσεται σ' ένα έθνος και σε μια «εθνική παράδοση» που συγκροτείται με όρους συνέχειας και ομοιογένειας, πρέπει επίσης να προβούμε σε κάποιες απαραίτητες θεωρητικές διατυπώσεις. Ο πολιτισμός δεν νοείται ως ένα περικλειστο και συνεκτικό σύνολο αλλά ως μια ανοιχτή δυναμική διαδικασία και πρακτική. Υπ' αυτή την έννοια δεν υιοθετούμε μια στατική και ουσιοκρατική προσέγγιση στην πολιτισμική ταυτότητα αλλά μια δυναμική και ιστορική ματιά που δίνει χώρο τόσο στη δυνατότητα του μετασχηματισμού των ταυτοτήτων όσο και σ' εκείνη της επινόησης παραδόσεων.⁶

Να δούμε, λοιπόν, κατ' αρχάς, αν μπορούμε να μιλάμε για ένα «Βλάχικο πολιτισμό» ή για μια «Βλάχικη παράδοση». Προκαταβολικά δηλώνουμε ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να υιοθετηθεί μόνο ως μια σύμβαση για την πραγμάτευση του θέματός μας και όχι ως μια πραγματικότητα. Εάν δεχόμασταν ότι υπάρχει ένας Βλάχικος πολιτισμός, θα έπρεπε να αναιρέσουμε και το θεωρητικό μας πλαίσιο, που δεν δέχεται τον πολιτισμό σαν ένα ομοιογενές και συνεκτικό σύνολο, αλλά και την ίδια την έννοια της ιστορικότητας, που συνεπάγεται μια δυναμική προσέγγιση στο χώρο και στο χρόνο. Θα μιλήσουμε λοιπόν συμβατικά για τον Βλάχικο πολιτισμό ή, αν θέλετε καλύτερα για τις βλάχικες πολιτισμικές πραγματικότητες στον ελληνικό χώρο από της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους.

Στο μέτρο που μπορούμε να κρατήσουμε κάποια κοινά χαρακτηριστικά όλων αυτών των κοινοτήτων και των ομάδων που αναπτύχθηκαν με βάση την κτηνοτροφική παραγωγική δραστηριότητα στον ορεινό χώρο της Πίνδου και σε σχέση με τις εγγύς πεδιάδες και τα παράλια που χρησιμοποιούν ως χειμαδιά, αυτά παραπέ-

5. Για μια γενική ανθρωπολογική θεώρηση του φαινομένου του εθνοτισμού βλ. M. Banks, *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές κατασκευές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005 (αγγλική έκδοση 1996). Βλ. επίσης Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and nationalism*, Pluto Press, London 1991.

6. Για την έννοια της *πρακτικής* βλ. P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice*, U.P., Cambridge, 1977. Για την έννοια του πολιτισμού βλ. ενδεικτικά Adam Kuper, *Culture. The anthropologist's account*, Harvard U.P., Cambridge MA 1999 και Lila Abou-Loughod, «Writing against culture», στο R. Fox (ed.), *Recapturing anthropology*, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico 1991, σ. 137-62. Για την *επινόηση της παράδοσης* βλ. E. Hobsbawm – T. Ranger (eds), *Η επινόηση της παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004 (αγγλική έκδοση 1983).

μπουν στην ιστορική πραγματικότητα της οθωμανικής κυριαρχίας, τη συγκρότηση των ορεινών κοινοτήτων, την οικονομική απογείωση της κτηνοτροφίας με κορύφωση την ανάπτυξη σχετικών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και τη μετάβαση ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού στην εμπορευματική λειτουργία.

Η συγκρότηση των βλάχικων οικισμών στα ορεινά του ελλαδικού χώρου, όπως και της ευρύτερης Βαλκανικής, χρονολογείται μεταξύ του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα μ.Χ. και σηματοδοτεί το τέλος του νομαδισμού για ένα μεγάλο τμήμα του βλάχικου πληθυσμού. Αυτή η εξέλιξη, για όσους συνεχίζουν την κτηνοτροφική δραστηριότητα, σημαίνει τη μετάβαση στις κάθετες μετακινήσεις από τα ορεινά στα πεδινά και αντιστρόφως (άνοιξη-φθινόπωρο), ένα σύστημα που είναι διεθνώς γνωστό ως *transhumance*. Βάση γι' αυτές τις μετακινήσεις καθίσταται το ορεινό χωριό, που στη συνέχεια γνωρίζει μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη.

Η άνθηση της κτηνοτροφίας, που οφείλεται στο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής, οδηγεί στην απογείωσή της, που μεταφράζεται σε μια σημαντική ανάπτυξη βιοτεχνικών δραστηριοτήτων σχετικών με την κτηνοτροφική παραγωγή και όχι μόνο. Μέσα από τη βιοτεχνική δραστηριότητα προκύπτει στη συνέχεια και το εμπόριο, που κατά ένα μέρος αρχίζει και ως μεταγωγική λειτουργία. Η νέα αυτή εξέλιξη, που ξεκινά ήδη από το 17^ο αιώνα και κορυφώνεται στο 19^ο, θα οδηγήσει στη δημιουργία μεγάλων εμπορικών οίκων στο εξωτερικό και σε έναν μετασχηματισμό των τοπικών κοινοτήτων με παράλληλη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική διαφοροποίηση στο εσωτερικό τους.

Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες επιφέρουν οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις, με κύρια αυτή της διαφοροποίησης ενός στρώματος που εισέρχεται σ' αυτές τις λειτουργίες, το οποίο στη συνέχεια θα παίξει σημαντικό ρόλο στην ίδια την ένταξη των τοπικών κοινοτήτων στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο και στον πολιτισμικό μετασχηματισμό τους. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι νέες διαστρωματώσεις παράγουν νέες αντιθέσεις στους κόλπους των κοινοτήτων, ενώ παράλληλα δημιουργείται και μια διαφοροποίηση σε διακοινοτικό επίπεδο, ανάμεσα σε μια κατηγορία κοινοτήτων που εξελίσσονται σε σημαντικά βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα και σ' εκείνες που παραμένουν κατά βάση κτηνοτροφικές. Αυτή η κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση γεννά και μια πολιτισμική διάκριση, μια διαφοροποίηση στο επίπεδο των νοοτροπιών και κατ' επέκταση του ιδεολογικού πλαισίου, φαινόμενο που, κατά την άποψή μας, είναι κλειδί για την κατανόηση των μετέπειτα εξελίξεων που αφορούν στην ενσωμάτωση των Βλάχων στο ελληνικό έθνος και την ενεργό συμμετοχή τους στη διαδικασία της ολοκλήρωσης του αντίστοιχου έθνους-κράτους.

Το κοινωνικό στρώμα των εμπόρων, που ξεπηδά από τους κόλπους της κτη-

νοτροφικής κοινότητας μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς της οθωμανικής πολιτικής οικονομίας, υπερβαίνει τα όρια των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων και των αντίστοιχων συλλογικών νοοτροπιών, ενστερνίζεται νέα πολιτισμικά πρότυπα και αξίες, διαμορφώνει μια νέα συνείδηση και εντάσσεται στους κόλπους μιας διαμορφούμενης ελίτ, που αναλαμβάνει πρωτοποριακό ρόλο και σε ό,τι αφορά τη συγκρότηση του εθνικού απελευθερωτικού κινήματος. Η διαδικασία της οικονομικής και κοινωνικής μετάβασης ταυτίζεται με έναν πολιτισμικό μετασχηματισμό, που ουσιαστικά σημαίνει την ένταξη του κομματιού αυτού της βλάχικης εθνοτικής ομάδας στους κόλπους της ελληνικής εθνικής ελίτ που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην υπόθεση της συγκρότησης του ελληνικού έθνους-κράτους αλλά και της ίδιας της εθνικής ιδεολογίας. Από τη στιγμή που οι εκπρόσωποι αυτής της κατηγορίας, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, διαμορφώνουν μια νεωτερική εθνική συνείδηση, αυτή είναι ελληνική και σ' αυτό σημαντικό ρόλο παίζει τόσο η ελληνική παιδεία, που ταυτίζεται με την οικονομική και κοινωνική ανέλιξη, όσο και η ορθοδοξία, που εν πολλοίς ταυτίζεται με τον ελληνισμό κατά την ανάδυση των εθνικισμών στη Βαλκανική.

Ο μετασχηματισμός μιας εθνοτικής ταυτότητας με έντονα τα τοπικά χαρακτηριστικά σε εθνική σήμανε για τους Βλάχους ουσιαστικά την ένταξή τους στο νέο ελληνικό έθνος. Πρόκειται για μια σύνθετη ιστορική διαδικασία, η οποία μπορεί να κατανοηθεί και ερμηνευτεί με τα εργαλεία μιας σύγχρονης ανθρωπολογικής θεωρίας του έθνους. Σ' αυτή τη διαδικασία καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, που οδήγησαν στη δημιουργία αυτών των κοινωνικών στρωμάτων, για τα οποία η ίδια η διαδικασία της μετάβασης ταυτίστηκε με την ένταξή τους στο ελληνικό εθνικό κίνημα. Ο ρόλος, λοιπόν, των εμπορικών στρωμάτων και μιας ιδιότυπης ελίτ διανοουμένων, που προέκυψε από τις παραπάνω διεργασίες, ήταν καθοριστικός ως προς τη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης και στα πιο πλατεία στρώματα των βλάχικων κοινωνιών στη συνέχεια. Μην ξεχνάμε για παράδειγμα ότι μια πλειάδα εμπόρων, λογίων και κληρικών Βλάχικης καταγωγής αναπτύσσουν μια έντονη δραστηριότητα σε ό,τι αφορά τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, δραστηριότητα που όχι σπάνια ταυτίζεται και με μια αρνητική τοποθέτηση απέναντι στη μητρική τους γλώσσα που είναι τα βλάχικα.

Το παράδειγμα του Δανιήλ Μοσχοπολίτη (1754-1822;) είναι αρκετά χαρακτηριστικό. Ο Δανιήλ εντάσσεται στην κατηγορία εκείνη των κληρικών λογίων που αναλαμβάνουν και το ρόλο του διδασκάλου, που ακολουθώντας τις διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού και όχι μόνο αγωνίζεται για την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια. Σ' αυτό άλλωστε το πλαίσιο εντάσσεται και η έκδοση του

Τετράγλωσσου Λεξικού του το 1802.⁷ Από την άλλη πλευρά, είναι τυπικό δείγμα εμπόρου που διαθέτει μέρος της περιουσίας του για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στην ιδιαίτερη πατρίδα του ο Μιχαήλ Τσοσίτσας από το Μέτσοβο, οποίος κληροδότησε στην ιδιαίτερη πατρίδα του ένα μεγάλο χρηματικό ποσό με σκοπό την «διάδοσιν του ἑλληνισμοῦ καὶ ἐκρίζωσιν τῆς ἐπικρατούσης τοπικῆς διαλέκτου, τῆς Βλαχικῆς καλουμένης»⁸

Ακόμα και στον παροικιακό κόσμο της κεντρικής Ευρώπης, όπου προκύπτει ανάμεσα στους λογίους Βλάχικης καταγωγής μια διαμάχη σχετικά με τον εγγραμματοισμό της βλάχικης γλώσσας, κυρίαρχη άποψη φαίνεται να είναι εκείνη που υιοθετεί το ελληνικό αλφάβητο. Επιπλέον, αυτοί που υποστηρίζουν την αναγκαιότητα της διατήρησης της βλάχικης γλώσσας δεν συνδέουν αυτό το αίτημα με διεκδικήσεις εθνικού χαρακτήρα. Υπάρχει μια μερίδα λογίων που είναι υπέρμαχοι της καθιέρωσης του λατινικού αλφαβήτου για τον εγγραμματοισμό της βλάχικης γλώσσας, ανάμεσά τους και κάποιοι φανατικοί της διατήρησης της γλώσσας αυτής, όπως ο Γ. Ρόζια και ο Μ. Μποϊατζής (ο δεύτερος εξέδωσε και Γραμματική της βλάχικης γλώσσας), οι οποίοι, ωστόσο, δεν φαίνεται να έχουν ξεκάθαρη θέση για τον εθνικό προσανατολισμό των Βλάχων. Μπορούμε να υποστηρίξουμε γενικά ότι, παρότι δεν αποφεύχθηκε μια διαμάχη ανάμεσα στους Βλάχους λογίους της Κεντρικής Ευρώπης και των παρίστων χωρών σχετικά με την εθνική τους επιλογή, η μεγάλη πλειοψηφία τους συντάσσεται με την επιλογή του ελληνισμού, όπως μάλιστα αυτή διατυπώθηκε από τον Ρήγα Φεραίο, και απλά μια μερίδα υπερασπίστηκε με σθένος το δικαίωμα του σεβασμού της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και κυρίως της γλωσσικής ετερότητάς τους. Ένα αρκετά μειοψηφικό ρεύμα, που εξέφρασε έναν ιδιότυπο γλωσσικό «εθνικισμό», υποστηρίζοντας μαζί με την καθιέρωση της Βλάχικης γλώσσας και τον εγγραμματοισμό με το λατινικό αλφάβητο, φαίνεται να συν-

7. Βλ. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Επετ. Δωδώνη, παρ. 39, Ιωάννινα 1988. Για τη σημασία των λεξικών σε σχέση με την ανάπτυξη των εθνικών κινήματων στα Βαλκάνια βλ. επίσης Παχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (εισ. – επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, σ. 53-131.

8. Βλ. Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, (8 τόμοι), Αθήνα 1872-1876, τ. 4, σ. 183. Για μια γενικότερη αναφορά στο θέμα της επιρροής του ελληνισμού στις άλλες βαλκανικές εθνότητες με έμφαση στο ζήτημα της εκπαίδευσης και της γλώσσας βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977 (γαλλική έκδοση 1975), σ. 31-63. Βλ. ακόμα Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 356-57.

δέεται περισσότερο με την εμφάνιση του ρουμανικού εθνικού κινήματος, που στη συνέχεια δημιουργεί το γνωστό ζήτημα της «ρουμανικής προπαγάνδας», παρά με μια αυτόνομη Βλάχικη εθνική κίνηση.⁹

Ήδη από το 18ο αιώνα, λοιπόν, δίπλα στον κόσμο της κτηνοτροφίας διαμορφώνεται και ο κόσμος του εμπορίου που συνδέεται με τις μεγάλες μετακινήσεις και τη διασύνδεση με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης. Το μέλλον του βλάχικου κόσμου διαμορφώνεται με βάση αυτούς τους δύο πόλους, με έντονη την αλληλεπίδραση μεταξύ τους αλλά καθοριστική σε ό,τι αφορά την πολιτισμική τους εξέλιξη την επιρροή του δευτέρου.¹⁰

Αν ο πρώτος σημαντικός σταθμός στην ιστορία των βλάχικων πληθυσμών ήταν η συγκρότηση των κοινοτήτων και η συνακόλουθη οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική τους ανάπτυξη με άξονα τη βιοτεχνία και το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, ο δεύτερος ήταν η ίδια η ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό έθνος-κράτος, μια διαδικασία μακρόσυρτη και σύνθετη, δεδομένης και της καθυστερημένης προσάρτησης των βορειών διαμερισμάτων της χώρας, στα οποία κατά βάση εντοπίζονται.

Η ενσωμάτωση στο ελληνικό έθνος-κράτος, πέρα από τον μετασχηματισμό των τοπικών-εθνοτικών ταυτοτήτων σε μια ενιαία εθνική ταυτότητα, που σήμανε και την υποβάθμιση των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών της ομάδας προς όφελος της εθνικής ομοιογένειας, είχε ευρύτερες επιπτώσεις στην πολιτική λειτουργία των κοινοτήτων, που ισοδυναμούσαν με την αποδυνάμωσή τους, καθώς υποτάχτηκαν σε ένα συγκεντρωτικό κράτος, χάνοντας τα όποια στοιχεία αυτοδιοίκησης και αυτονομίας που τις χαρακτήριζαν στο πλαίσιο του οθωμανικού διοικητικού συστήματος.

9. Για περισσότερα στοιχεία βλ. το πρώτο μέρος του βιβλίου της Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *ό.π.*, σ. 11-49 και Μ. Γαρίδης, «Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλάχικη επιγραφή του Κλεινοβού: Αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα», *Ιστορικά* 3 (1985), σ. 183-203. Ακόμα για λεπτομερείς αναφορές στις εθνικές αντιπαραθέσεις και προπαγάνδες στον ευρύτερο χώρο της Νότιας Βαλκανικής στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. *Τουρκία και ελληνισμός*, Τροχαλία, Αθήνα 1987 (γαλλική έκδοση 1896). Για το ζήτημα της ρουμανικής προπαγάνδας στα βλαχοχώρια της Πίνδου και στο βιλαέτι των Ιωαννίνων βλ. Ελ. Ι. Νικολαΐδου, *Η ρουμανική προπαγάνδα στο βιλαέτι των Ιωαννίνων και στα βλαχοχώρια χωριά της Πίνδου*, τ. Α' (μέσα 19^{ου} αι. - 1900), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1995.

10. Για μια εμπειριστατωμένη μελέτη αυτών των διαδικασιών σε ένα σημαντικό Βλαχοχώρι, το Μέτσοβο, βλ. την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της Β. Ρόκου, *Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού*, Γιάννινα 1983.

Τα νέο διοικητικό και πολιτικό πλαίσιο λειτουργίας των τοπικών κοινοτήτων εκ των πραγμάτων τις αποδυναμώνει και πολιτισμικά, εφόσον προκαλεί σημαντικές ρήξεις στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό τους. Έτσι βιώνουν μια προοιούσα παρακμή, καθώς παράλληλα εντάσσονται σε μια λογική ομογενοποίησης, όπου τα στοιχεία της ετερότητάς τους, στο μέτρο που δεν μπορούν να μετατραπούν σε περιφερειακές παραλλαγές του κεντρικού εθνικού προτύπου, περιθωριοποιούνται ή σταδιακά εξαλείφονται.¹¹ Πάνω από όλα σε μια σταδιακή υποβάθμιση με τελικό κίνδυνο την ίδια την εξαφάνισή της οδηγείται η ίδια η βλάχικη γλώσσα, η οποία παραμένει προφορική και χρησιμοποιείται μόνο στη μεταξύ των βλάχων επικοινωνία στους χώρους των κοινοτήτων και σε οικογενειακά πλαίσια με μια όλο αυξανόμενη τάση εγκατάλειψής της.

Η ιδιοτυπία, ωστόσο, που παρουσιάζει από την άποψη της πολιτικής οικονομίας η ανάπτυξη του σύγχρονου ελληνικού κράτους, συνάρτηση του εξαρτημένου χαρακτήρα του, και ο συνακόλουθος «δυϊσμός» του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού με άξονα τη διχοτομία αστικό κέντρο-περιφέρεια, στάθηκαν κατά έναν ειρωνικό τρόπο ευεργετικά, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, ως προς την επιβίωση «παραδοσιακών» μορφών κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής έκφρασης.¹² Η περιθωριοποίηση της επαρχίας εμπόδισε και την ομαλή αστικοποίησή της, με αποτέλεσμα τη συνάρθρωση διαφορετικών στοιχείων κατά έναν τρόπο που οδήγησε για κάποιο χρονικό διάστημα στην αναπαραγωγή επιμέρους πολιτισμικών ετεροτήτων.

Οι κοινότητες, λειτουργώντας στο πλαίσιο ενός προβληματικού εκσυγχρονισμού, που παράλληλα με την πολυπόθητη «ανάπτυξη» παρήγαγε και όψεις υπανάπτυξης, είτε αναπτύσσοντας μηχανισμούς άμυνας είτε από αδυναμία προσαρμογής, συντηρούν στοιχεία από την «παραδοσιακή» τους οργάνωση όχι ως επιβιώσεις του παρελθόντος αλλά ως ζωντανά συστατικά της ταυτότητάς τους, μιας ταυτότητας που τελεί σε παρατεταμένη μετάβαση και σ' έναν μετέωρο μετασχηματισμό.¹³

11. Για το θέμα αυτό βλ. M. Herzfeld, *Ours once more. Folklore, ideology and the making of modern Greece*, University of Texas, Austin 1982 (ελληνική έκδοση 2002). A. Karakasidou, «Politicizing culture: Negating ethnic identity in Greek Macedonia», *Journal of Modern Greek Studies* 11 (1993), σ. 1-28. Επίσης D. Tziouvas, «Heteroglossia and the defeat of regionalism in Greece», *Κάμπος* 2 (1994), σ. 95-120 και R. Just, «Triumph of the Ethnos», στο E. Tonkin et al. (eds), *History and ethnicity*, Routledge, London 1989, 71-88.

12. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978 και Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

13. Βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες ης Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

Γενικά, η χρονική περίοδος από την ενσωμάτωση των βορείων διαμερισμάτων της χώρας με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1912-13) μέχρι τη λήξη του Εμφυλίου (1949) χαρακτηρίζεται από έντονες αφομοιωτικές διεργασίες. Από τη μια οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του εθνικού κράτους και από την άλλη η ίδια η διαδικασία εκσυγχρονισμού και αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας συντελούν σε μια ραγδαία περιθωριοποίηση των περιφερειακών και εθνοτικών ετεροτήτων και σε μια αντίστοιχη ενίσχυση των κεντρικών προτύπων και των μηχανισμών πολιτισμικής ομογενοποίησης.

Κι ενώ όλα αυτά ακολουθούν σχετικά αργούς ρυθμούς μέχρι τον Εμφύλιο, κατά την περίοδο που ακολουθεί, η επιτάχυνση αποκτά μορφή ανατρεπτικών αλλαγών, τέτοιων που μας επιτρέπει να μιλάμε για βαθιά ρήγματα στις κοινωνικές δομές και στα πολιτισμικά συστήματα της περιφέρειας.

Η μεγάλη αγροτική έξοδος και η ερήμωση ιδιαίτερα του ορεινού χώρου, μαζί με την επικράτηση των αστικών προτύπων και την αστυφιλία, δεν οδηγούν μόνο σε μια δημογραφική αφαίμαξη των Βλάχικων κοινοτήτων αλλά και σε μια διασπορά που θα σημάνει την αρχή του τέλους μιας μακράς διάρκειας. Πολύ συχνά η ρήξη με το παρελθόν παίρνει και τη μορφή άρνησης των πολιτισμικών καταβολών των ανθρώπων και η απαξίωση ενός παρωχημένου τρόπου ζωής οδηγεί στον κοινωνικό στιγματισμό όσων τον εκπροσωπούν. Όσοι μένουν πίσω έχουν να αντιμετωπίσουν μαζί με τα οικονομικά προβλήματα και την κοινωνική περιθωριοποίηση, ενώ αυτοί που φεύγουν κάνουν αγωνιώδη προσπάθεια να προσαρμοστούν στα αστικά κέντρα, γεγονός που έχει μεγάλες συνέπειες σε ό,τι αφορά την ίδια την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Οι δεκαετίες του 1950 και '60 δημιουργούν πράγματι ένα ρήγμα, η συνειδητοποίηση του οποίου, σε συνάρτηση με τις συνθήκες που επικράτησαν τις επόμενες δεκαετίες (το φαινόμενο της «επιστροφής στις ρίζες» και τα πολιτισμικά συμπαρομαρτούντα), οδηγεί σε μια γενικευμένη προσπάθεια επανασύνδεσης με τον τόπο καταγωγής και διατήρησης των πολιτισμικών παραδόσεων. Δεν είναι του παρόντος να μπούμε σε μια συζήτηση για την έννοια της «παράδοσης», όπως αυτή κατασκευάζεται στο πλαίσιο ενός ολόκληρου ρεύματος που αποκαλείται «φολκλωρισμός»¹⁴, αλλά μπορούμε να τονίσουμε το γεγονός ότι όλη αυτή η επιστροφή μένει συνήθως στο κέλυφος των πραγμάτων, στις γραφικές όψεις του πολιτισμού, χωρίς ποτέ να θέτει ουσιαστικά ζητήματα ετερότητας. Αντίθετα, λειτουργεί γενικά μάλλον ως ένας ακόμα μηχανισμός ένταξης και αφομοίωσης.

14. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Τι είναι ο Folklorismus», στο βιβλίο του *Λαογραφικά Ζητήματα*, Μπούρας, Αθήνα 1989, σ. 109-25.

Γενικά, η προϊούσα κοινωνική και πολιτική ενσωμάτωση, με βασικό άξονα από ένα σημείο και μετά τη διαδικασία της αστικοποίησης, επέφερε το τελειωτικό πλήγμα στα ιστορικά συμφραζόμενα της πολιτισμικής ετερότητας των Βλάχων, όπως και των άλλων περιφερειακών, τοπικών και εθνοτικών ταυτοτήτων, με αποτέλεσμα η σταδιακή αφομοίωσή τους στα κεντρικά πολιτισμικά πρότυπα, τα οποία μάλιστα αρχίζουν να ξεφεύγουν σιγά-σιγά από τον ίδιο τον έλεγχο του εθνικού κράτους μέσω των ευρωπαϊκών θεσμών αλλά και των μηχανισμών της παγκοσμιοποίησης στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η συζήτηση περί πολυ-πολιτισμότητας και σεβασμού των πολιτισμικών ετεροτήτων στο νέο αυτό πλαίσιο αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο που ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εισήγησης.

Μπορούμε να κλείσουμε με ένα ερώτημα, που δεν αφορά στους παραπάνω μηχανισμούς αλλά στις επιλογές της ίδιας της ελληνικής πολιτείας. Θα συνεχίσουμε να αντιμετωπίζουμε την όποια πολιτισμική ετερότητα ως κίνδυνο για την εθνική συνοχή ή θα πρέπει να τη δούμε ως πολιτισμικό πλούτο; Θα πάψει ποτέ να εί-
ναι κατάρα και να γίνει ευλογία;